

Piotr DŁUGOSZ

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

piotr.dlugosz@up.krakow.pl

STOSUNEK MŁODZIEŻY DO SĄSIADÓW NA POGRANICZACH W POLSCE, NA UKRAINIE I NA WĘGRZECH

ABSTRACT

Youth's Attitudes Towards Neighbouring Countries in the Borderlands in Poland, Ukraine, and Hungary

The article presents the youth's attitudes towards different nations. The research was conducted using the survey method. The auditorium questionnaire was carried out among secondary school students. The research sample was selected using quota sampling. The research was conducted in four borderlands in Poland, three borderlands in Ukraine and one borderland in Hungary. The results of the research have shown that in each of the researched countries, well-developed and rich nations are valued more highly by the youth, whereas the poor, post-communist nations are less appreciated. The youth was the least sympathetic towards Muslims. The analyses have shown that the main factors determining the attitudes towards neighbours were the historical background and socio-political relations between the countries. Socio-economical relations in the borderlands had little influence on the youth's attitudes.

Keywords: Poland, Ukraine, Hungary, youth, attitudes towards nations, borderland, social distance

Słowa kluczowe: Polska, Ukraina, Węgry, młodzież, postawy wobec innych narodowości, pogranicze, dystans społeczny

Po pierwsze, stale pamiętać i mówić o Innych, bo są dziś ważnymi aktorami sceny świata, a po drugie, choć trudno dowieść, żeby historia była nauczycielką życia, musimy pamiętać o nieszczęśliwym bilansie naszych stosunków z Innymi, gdyż tak jak złe dzieciństwo zostawia ślady na całym późniejszym życiu człowieka, tak i zła pamięć historyczna wpływa na późniejsze stosunki między społeczeństwami¹.

WPROWADZENIE

Świat globalizuje się w coraz większym stopniu, o czym świadczy coraz liczniejszy i szybszy przepływ informacji, towarów, usług, a także rosnąca w Europie liczba imigrantów zarobkowych, edukacyjnych oraz uchodźców z odległych obszarów Afryki i Azji. Pojawiają się także działania mające na celu przeciwstawienie się globalizacji, czego wymownym symbolem jest budowa murów na granicach (w Stanach Zjednoczonych na granicy z Meksykiem, w Bułgarii na granicy z Turcją, na Węgrzech na granicy z Serbią i Chorwacją). Nie tak dawno jeszcze przywracano czasowo kontrolę graniczną w strefie Schengen (Niemcy, Austria, Dania, Szwecja, Norwegia), Wielka Brytania zaś zastosowała radykalną próbę zamknięcia swojego terytorium przed imigrantami w formie ogłoszonego Brexitu. Zatem we współczesnym świecie obserwowana jest dialektyka procesów integracji i separacji.

Poza fizycznymi barierami powstają także mury w ludzkich umysłach. Tworzą je stereotypy, uprzedzenia, niechęć, ksenofobia. Dają one asumpt do krwawych waśni, konfliktów i wojen między sąsiadami. Jak zauważa Ryszard Kapuściński: *może być tak, że dochodzi do pojedynku, konfliktu, do wojny. Świadcetwa takich zdarzeń przechowują wszystkie archiwa, znaczą je pola niezliczonych bitew, resztki rozrzuconych po całym świecie ruin. Wszystkie one są dowodem klęski człowieka – tego, że nie umiał lub nie chciał porozumieć się z Innymi²*. Jednakże nie należy popadać w pesymizm, gdyż równolegle można znaleźć piękne karty historii pokazujące, że po przejściu dwóch totalitaryzmów i wojen światowych w XX w. doszło ostatecznie do przełamania murów niechęci, wrogości między zwaśnionymi sąsiadami, mającymi doświadczenia tragizmu wojny. Projekt Unii Europejskiej, upadek muru berlińskiego czy poszerzanie UE o kolejne kraje dowodzą istnienia postaw integracyjnych, osłabiania tendencji ksenofobicznych i nacjonalistycznych w społeczeństwie globalnym.

Jednakże wbrew temu, co twierdził Francis Fukuyama (o końcu historii), historia wcale się nie skończyła³. Świat i ludzkość w nim podlegają ciągłym zmianom, których kierunek trudno jest przewidzieć. Fluktuują społeczne nastroje, wpływające na przemiany polityczne w wielu krajach, a te z kolei wywołują globalne konsekwencje. Dobrym przykładem tego zjawiska są wydarzenia Arabskiej Wiosny i ich wpływ na kryzys

¹ R. Kapuściński, *Ten Inny*, Kraków 2007, s. 40.

² *Tamże*, s. 66.

³ Zob. F. Fukuyama, *Koniec historii*, przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Kraków 2009.

uchodzić w Europie. Również zmiany polityczne w Stanach Zjednoczonych, Austrii, Polsce, na Ukrainie mogą znacząco zmieniać układ sił między państwami oraz przebudowywać ład światowy. Żyjemy obecnie w czasie ciągłych zmian, poczynając od przemian technologicznych, na politycznych kończąc. Zmienia się system ekonomiczny, nastaje kryzys, który wypycha mieszkańców biedniejszych państw do bogatszych w poszukiwaniu lepszych warunków życiowych. Pod wpływem rosnącej konkurencji na rynku pracy, spowodowanej napływem emigrantów, może dojść do przemian społecznych, polegających na wzroście postaw ksenofobicznych i szowinistycznych.

Opisywane przemiany są ze sobą ściśle powiązane w kilku obszarach. Europa znajduje się na skrzyżowaniu licznych różnorodnych procesów. Trudno jest przewidzieć, czy zwyciężą tendencje integracyjne, czy silniejsze okażą się siły dezintegracji. Nieznane są w tym momencie przyszłe relacje między sąsiednimi państwami, a także konsekwencje ewentualnego rozszerzenia Unii Europejskiej o kolejne państwa byłego ZSRR.

Próby prognoz przyszłego ładu społeczno-politycznego w Europie nastęrczają wiele kłopotów i są z góry skazane na niepowodzenie. Jednakże pewną dozę optymizmu w prognostyce może przynosić wiedza na temat mechanizmów zmiany społecznej. Mianowicie, przyszłość jest zakorzeniona w działaniach społecznych. We współczesnej socjologii przy wyjaśnianiu dziejów bierze się pod uwagę rolę społecznych aktorów. W aktywistycznej wersji teorii społecznej zwraca się uwagę na sprawczość i podmiotowość społeczeństwa⁴.

W związku z powyższym warto dokładniej przyjrzeć się młodzieży na pograniczach Europy Środkowo-Wschodniej, gdyż na tych obszarach kontakt sąsiedzki jest najbardziej intensywny, a wspiera się go od wielu lat za sprawą chociażby euroregionów. Pogranicza w tym kontekście stanowią laboratorium stosunków etnicznych między narodami. Młodzież zaś jest wrażliwym i czułym barometrem, pokazującym nastawienie danego społeczeństwa do obcych, sąsiadów, innych grup etnicznych i narodowych. Młodzież ta będzie także w przyszłości decydowała o kształcie Unii Europejskiej i zarazem – sytuacji geopolitycznej na świecie.

Celem niniejszego artykułu jest zatem próba przedstawienia postaw i dystansu społecznego młodzieży wobec sąsiednich nacji. Kolejnym zamiarem jest też próba odpowiedzi na pytanie o wpływ doświadczeń historycznych, typów i zróżnicowania etnicznego pogranicza na postawy młodych wobec innych nacji. Opisanie i wyjaśnienie zaobserwowanych zjawisk jest istotnym zamierzeniem niniejszego artykułu.

TEORETYCZNE PRZESŁANKI PROWADZONYCH BADAŃ

Rozważania teoretyczne należy zacząć od wyjaśnienia pojęcia *postawy*, dobrze opisującej przedmiot prowadzonych badań. Jeśli przedmiotem niniejszych analiz jest stosunek do sąsiadów czy innych narodów, wówczas trzeba zdać sobie dokładnie sprawę z tego, czymże ów stosunek jest. *Mieć stosunek do czegoś* to inaczej *żywić jakąś postawę*.

⁴ Zob. P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, przeł. J. Konieczny, Kraków 2005.

Według definicji Stefana Nowaka: *postawą pewnego człowieka wobec pewnego przedmiotu jest ogół względnie trwałych dyspozycji do oceniania tego przedmiotu i emocjonalnego nań reagowania oraz ewentualnie towarzyszących tym emocjonalno-oceniającym dyspozycjom względnie trwałych przekonań o naturze i własnościach tego przedmiotu i względnie trwałych dyspozycji do zachowania się wobec tego przedmiotu*⁵. Oznacza to, że postawa składa się z wiedzy na temat przedmiotu postawy, emocji implikowanej tą wiedzą i zachowania wobec przedmiotu postawy. Warto podkreślić, że postawy nie poddają się łatwo zmianom. Wiedzą to szczególnie ci, którzy chcą zmienić swoje życie oraz przyzwyczajenia i uczęszczają w tym celu na terapie, szkolenia, treningi personalne. Trudno jest zmienić przede wszystkim postawy zaszczerpione w dzieciństwie. Aczkolwiek, jak zauważa Mirosława Marody, w pewnym stopniu postawy można modyfikować w procesie uczenia. Najważniejszą rolę w kształtowaniu postaw odgrywają osobiste doświadczenia⁶. Potwierdzają to wyniki badań psychologicznych pokazujące, że uprzedzenia do grupy obcej zmniejszają najskuteczniej kontakty bezpośrednie lub osobiste przyjaźnie⁷. Z tych przesłanek wyprowadzono ideę euroregionów. W ich ramach sąsiadom na pograniczach stwarza się warunki do wzajemnego poznawania się, nawiązywania kontaktów społecznych i ekonomicznych, co stopniowo może osłabiać antagonizmy i – w konsekwencji – prowadzić do przewartościowania postaw w kierunku pozytywnym.

Innym pojęciem pozwalającym na analizę obserwowanego zjawiska jest dystans społeczny. Używa się go zazwyczaj, chcąc opisać relacje między „swoim” a „obcym”. W socjologii badania nad dystansem społecznym zapoczątkował w 1925 r. Emory Bogardus, poddając obserwacji stosunki etniczne w Stanach Zjednoczonych. Pomiar dystansu skonstruowano na bazie założenia, iż jednostki ujmują otoczenie w kategoriach większych i mniejszych odległości psychicznych między Ja a Innym: innymi nacjami/grupami etnicznymi⁸. Największy dystans do obcych i maksymalne izolowanie się od danej grupy etnicznej oznacza wybór odpowiedzi, że nie wpuściłoby się do kraju przedstawiciela danej grupy etnicznej. Najniższy dystans, czyli najwyższy stopień bliskości, wskazuje natomiast odpowiedź oznaczająca zgodę respondenta na ślub córki/syna z przedstawicielem danej nacji. Skala ta pozwala na określenie poziomu uprzedzeń wobec danej grupy etnicznej, narodowej, społecznej. Warto jeszcze dodać, iż mimo że przedmiotem postaw młodej generacji mają być sąsiednie narody, faktycznie jednak w badaniach takich respondenci odnoszą się do wspólnot wyobrażonych. Na fakt ten zwraca uwagę Grzegorz Babiński, stwierdzając, iż tak jak nie doświadczamy znajomości wszystkich członków naszego narodu, tak nie doświadczamy znajomości i sąsiedztwa

⁵ S. Nowak, *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych*, [w:] *Teorie postaw*, red. S. Nowak, Warszawa 1973, s. 23.

⁶ Zob. M. Marody, *Postawa*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 3, red. H. Domański i in., Warszawa 2000, s. 151-155.

⁷ T. Pettigrew, *Future Directions for Contact Theory and Research*, „International Journal of Intercultural Relations” 2009, vol. 32, s. 187-199.

⁸ E. Nowicka, *Obcy*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Supplement*, red. H. Kubiak i in., Warszawa 2005, s. 166.

z innymi narodami. Dlatego wyobrażenia zbiorowe odgrywają w kształtowaniu świadomości „stanu sąsiedztwa” najważniejszą rolę⁹.

Duże znaczenie w kształtowaniu tych wyobrażeń mają relacje swój–obcy. Na pograniczu kategoryzacja świata w tej perspektywie jest wpisana w doświadczenie codzienności. Opozycja swój–obcy jest jednym z podstawowych stosunków społecznych. Swój jest pozytywnie waloryzowany, pojawia się bliskość i bezpieczeństwo. Obcość ma negatywne konotacje. Wobec obcych pojawia się dystans społeczny. Jego podłożem mogą być różnice biologiczne, historyczne, polityczne, kulturowe. Może on też mieć przesłanki obiektywne i powszechne, a także subiektywne i indywidualne¹⁰. Biorąc pod uwagę kontekst pogranicza i badania stosunku młodzieży do sąsiadów, warto pamiętać, iż obce jest to, co pozostaje poza własnym obszarem. Obce jest to, co należy do kogoś innego, co jest innego rodzaju i za takie uchodzi¹¹. Stąd paradoksalnie obcym może być sąsiad zamieszkujący pogranicze, gdyż wyznaje inną religię, obchodzi inne święta, ceni inne wartości i symbole.

Warto także scharakteryzować krótko czynniki mające wpływ na kształtowanie się postaw wobec sąsiadów. Po pierwsze, o relacjach sąsiedzkich decydują makroczynniki, sprowadzające się do relacji polityczno-państwowych. Relacje zachodzące w tej sferze mają decydujący wpływ na charakter danego sąsiedztwa¹². Dobre stosunki między państwami, np. między Polakami i Czechami, mogą wpływać na pozytywne postawy Polaków wobec Czechów. Złe stosunki polityczne – jak w przypadku Ukrainy i Rosji, będą budowały negatywne postawy w obu społeczeństwach. Fakt ten uwidacznia dobrze zmiana nastawienia Ukraińców do Rosjan, która dokonała się w trakcie konfliktu militarnego między oboma krajami. O ile w 2009 r. sympatię do Rosjan wyrażało 93% Ukraińców, o tyle w 2017 r. było to już tylko 37%. W 2010 r. zaobserwowano najwyższy poziom sympatii Rosjan do Ukraińców – 70%, a w 2017 r. tylko 32% obywateli rosyjskich żywiło pozytywny stosunek do sąsiada¹³.

Po drugie, aktualne stosunki między nacjami są warunkowane przeszłymi relacjami i pamięcią o nich. W tym przypadku ujawniają się w postawach wobec sąsiadów procesy długiego trwania. Można nawet rzec, że to właśnie pamięć zbiorowa o dawnych krzywdach i krwawych konfliktach może mieć większy wpływ na postawy współczesnych wobec sąsiadów niż aktualne praktyki w sferze wymiany handlowej, współpracy kulturalnej i samorządowej. Tak było w przypadku stosunku Polaków do Niemców, kształtowanego przez pamięć o II wojnie światowej. Przeprowadzone przez Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) badania pokazywały, że w 1993 r. 23% Polaków deklarowało pozytywne postawy wobec Niemców, a w 2017 r. pozytywny stosunek wzrósł do 46%.

⁹ Zob. G. Babiński, *Pogranicze, migracje, sąsiedztwa – państw, społeczeństw, narodów, kultur*, [w:] *Pogranicza*, red. M. Bieńkowska, W. Żelazny, Białystok 2015, s. 53.

¹⁰ M. Golka, *Paradoksy obcości*, [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej*, red. M. Zielińska, B. Trzop, Zielona Góra 2014, s. 168.

¹¹ *Tamże*, s. 169.

¹² *Tamże*, s. 53.

¹³ *Stavleniâ naseleenniâ Ukraïni do Rosii ta naseleenniâ Rosii do Ukraïni, veresen' 2017 roku*, [online] <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=722&page=1>, 12 I 2018.

Na podstawie dawnych krwawych wydarzeń (ludobójstwo przeprowadzone przez Ukraińców na Wołyniu) między Polakami i Ukraińcami może ukształtować się negatywny afekt do wschodniego sąsiada. Potwierdzają to także badania. Według danych z 2017 r. Polacy najlepiej postrzegali Czechów – 59%, Słowaków – 57%, niższą sympatią darzyli oni Niemców – 46%, Litwinów – 42%, Białorusinów – 37%, Ukraińców – 36% oraz Rosjan – 31%¹⁴. Wyniki te wskazują, że tam, gdzie historia między sąsiadami była pozbawiona traumatycznych doświadczeń, dominują postawy bardzo pozytywne, gdyż trudno jest uwierzyć w to, że nasi rodacy budują swoje oceny na podstawie bezpośrednich kontaktów z południowymi sąsiadami. Raczej to właśnie pamięć historyczna jest podstawą współczesnych relacji między sąsiadującymi narodami.

Po trzecie, na stosunek do sąsiadów wpływ mogą mieć także osobiste kontakty, kooperacja, wymiana kulturalna, handlowa, współpraca instytucjonalna w ramach euro-regionów, których struktury umożliwiają wzajemne poznanie się sąsiadów i ich bezpośrednie kontakty. Przykładowo, badania prowadzone w Zgorzelcu pokazują, że mieszkańcy tego miasta lepiej postrzegają Niemców niż ogół Polaków¹⁵. Aczkolwiek, z drugiej strony może być tak, że wzajemne kontakty mieszkańców mogą służyć podtrzymywaniu i wzmacnianiu negatywnych stereotypów, wywołując przy tym negatywne postawy.

Reasumując, o postawach wobec sąsiednich nacji decydować mogą zjawiska z poziomu makro i mikro; to, co wydarzyło się w odległej przeszłości, jak też aktualnie panujące stosunki polityczne między państwami. Można też założyć, że obecne postawy między sąsiednimi nacjami będą miały trwały wpływ na ich przyszłe relacje. Stosunki między nacjami, na co wskazują prezentowane wcześniej przykłady, mają charakter dynamiczny i na ich ostatecznym kształcie i kierunku ważą przede wszystkim społeczne praktyki.

POGRANICZE VS. TRANSGRANICZE

Prawdziwym społecznym laboratorium, w którym można obserwować społeczne relacje między sąsiadami, jest pogranicze. Wedle Andrzeja Sadowskiego jest to obszar położony przy granicy lub daleko od centrum (aspekt przestrzenny), jako przestrzenienie zlokalizowany kontakt społeczno-kulturowy dwóch lub więcej narodów bądź grup etnicznych (aspekt społeczno-kulturowy), jako miejsce kształtowania się nowego człowieka i jego kultury (aspekt osobowościowo-kulturowy)¹⁶. Z perspektywy prowadzenia niniejszych analiz istotny jest wymiar przestrzenny pogranicza, gdyż on stanowi płaszczyznę realnych interakcji między sąsiadami. Jak zauważa Marian Niezgoda,

¹⁴ M. Omyła-Rudzka, *Stosunek do innych narodów*, CBOS, Warszawa 2017, s. 2.

¹⁵ M. Dębicki, W. Doliński, *Stereotyp mieszkańców Görlitz w oczach zgorzelczan w oparciu o analizę wybranych zmiennych społeczno-demograficznych*, [w:] *Zgorzelec jako miasto pograniczne w opiniach jego mieszkańców*, red. K. Dolińska, N. Niedźwiecka-Iwańczak, Wrocław 2011, s. 106.

¹⁶ A. Sadowski, *Socjologia pogranicza*, [w:] *Ludzie i instytucje. Stawianie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, red. A. Sulek, J. Styk, I. Machaj, Lublin 1995, s. 136.

pogranicze jest to rodzaj przestrzeni fizycznej, a w konsekwencji i społecznej, która istnieje po obu stronach granicy rozdzielającej dwa (lub więcej) narody (organizmy państwowe, grupy etniczne, religijne i kultury) i stanowi obszar intensywnych kontaktów: dyfuzji kulturowej¹⁷. W wyniku rozprzestrzeniania się na pograniczu wzorców kulturowych, idei, stylów życia i sposobów zachowania zaczerpniętych od sąsiadów może tam dochodzić do powstawania nowego człowieka. Według Zbigniewa Kurcza człowiek pogranicza jest bardziej otwarty lub krytyczny wobec obcych, bardziej przywiązany lub obojętny do wartości własnej grupy narodowej niż mieszkańcy centrum, jest też bardziej zaradny i przedsiębiorczy, bardziej innowacyjny i skłonny do przyjmowania idei i nowości napływających z zewnątrz, głównie wtedy, kiedy ma z tego korzyści¹⁸. Specyfika pogranicza może odcisnąć socjalizacyjne piętno. Jego mieszkańcy stawiani w obliczu różnych systemów aksjologicznych, oddaleni od centrów, poddani oddziaływaniu intensywnych kontaktów ekonomicznych i społecznych mogą odbiegać pod względem stosunku do wielu społecznych kwestii od swoich rodaków zamieszkających poza pograniczem.

Tak jak rzeczywistość społeczna ulega zmianom, tak też pogranicza zmieniają swój charakter. W epoce zimnowojennej zachodnie pogranicze Polski stanowiło zasłonę szczerlnie oddzielającą świat kapitalistyczny od socjalizmu, a obecnie taki charakter ma polskie pogranicze wschodnie, będące bramą do Unii Europejskiej. Nie tak dawno jeszcze pogranicze ukraińsko-rosyjskie było sferą łączącą dwa bratnie narody. Po wybuchu konfliktu zbrojnego między tymi państwami pogranicze to stało się „polem minowym”, szczerlnie oddzielającym oba kraje, gdzie buduje się ogrodzenia z drutu kolczastego i rowy przeciwczołgowe. Z kolei Rosja zaczęła budować mur mający oddzielić anektowany Krym od Ukrainy.

Polskie pogranicza, a także pogranicza na terenie Unii Europejskiej, zaczynają ewoluować w transgranicza. Jak zauważa Babiński, warunkiem ich powstania jest granica państwowa oraz możliwości jej przekraczania, a także określone warunki administracyjne – okręgi zwane euroregionami¹⁹. Transgranicza są też nowym zjawiskiem ulegającym szybkim przemianom. To też zderzenie, konfrontacja z czymś nowym, odmiennym, brak stabilności oraz nieokreśloność ról i sytuacji społecznych. O transgraniczności decyduje też charakter granic (otwarte vs. zamknięte). Na transgraniczu występują procesy migracji, wymiany, przemieszczania dóbr i elementów kultury. Transgraniczność może prowadzić do formowania się tożsamości transnarodowej, która polega na redefinicji przez migrantów swojego stosunku do kraju pochodzenia i do tradycyjnych wartości narodowych. W wyniku transgraniczności mogą kształtować się tożsamości liminalne i ambiwalentne, czyli brak jednoznacznej przynależności danej osoby do kultury swojej lub emigracyjnej, a także tożsamości europejskie.

¹⁷ M. Niezgoda, *Spółczesność wieloetniczna i metafora pogranicza. Przypadek Macedonii*, [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej*, red. D. Szaban, J. Nyckowiak, T. Kołodziej, Zielona Góra 2015, s. 95.

¹⁸ Z. Kurcz, *Przedmiot socjologii pogranicza w świetle polskich doświadczeń*, [w:] *Polskie pogranicza w procesie przemian*, red. Z. Kurcz, Wałbrzych 2008, s. 20.

¹⁹ Warto dodać, że wszystkie pogranicza, na których badano młodzież, poza pograniczem ukraińsko-rosyjskim, należały do euroregionów.

Pogranicza i transgranicza stanowią elementy łączące dwa państwa. O ile pogranicza mają charakter buforów, oddzielających od siebie sąsiadów, o tyle transgranicza są łącznikami, przez które przepływa strumień wymiany gospodarczej, kulturalnej, turystycznej. Polskie pogranicza występują na wschodzie, a transgraniczność ujawnia się na zachodniej i południowej granicy. Proponowany podział powinien mieć też wpływ na stosunek ludności do sąsiadów. Można zatem spodziewać się, iż młodzież ulokowana na transgraniczach będzie wykazywać się większą sympatią do sąsiadów niż młodzież ulokowana na pograniczach.

TYPOLOGIA GRANIC I POGRANICZY

Do eksplikacji przedmiotu badań należy też wykorzystać wiedzę na temat zróżnicowania pograniczy, granic, transgraniczy. W literaturze przedmiotu istnieje kilka typologii pograniczy. Jedną z takich klasyfikacji przygotował Kurcz, biorąc pod uwagę przebieg granicy przed i po 1945 r. Zakończenie II wojny światowej zbiegło się też z wytyczaniem nowych podziałów geopolitycznych w Europie. Granice wytyczone przed wojną i zachowane do dzisiaj zwane są starymi pograniczami. Takie występują na pograniczu polsko-litewskim, polsko-słowackim, polsko-czeskim (na odcinku od Istebnej po Pszów). Pogranicza nowe, ustanowione po wojnie, to pogranicze polsko-rosyjskie, polsko-niemieckie, polsko-białoruskie, polsko-ukraińskie, polsko-czeskie (od Bogatyni po Racibórz). Z badanych pograniczy do nowych można też zaliczyć pogranicze węgiersko-rumuńskie, słowacko-ukraińskie i ukraińsko-rosyjskie. Mogą też być pogranicza z mniejszościami sąsiada, polsko-litewskie, polsko-białoruskie, polsko-ukraińskie, polsko-słowackie, ukraińsko-węgierskie (Użhorod), ukraińsko-rosyjskie, rumuńsko-węgierskie. Występują także pogranicza, na których brak jest mniejszości narodu sąsiada: polsko-rosyjskie, polsko-niemieckie, polsko-czeskie²⁰, węgiersko-rumuńskie, ukraińsko-słowackie.

Ciekawą typologię przeprowadził Marian Golka²¹, uwzględniając charakter granicy i jej wpływ na kształtowanie pograniczy. Według niego, granica może stanowić „linię okopów”. Na takiej granicy pogranicze funkcjonuje w postaci „pola minowego”. Strony spotykają się tam jedynie jako przeciwnicy, będąc w stanie nieustannego antagonizmu. Wspólne na tym terenie są zazwyczaj trupy (bo już nie ranni), ponieważ ten rodzaj pogranicza jest obszarem dążności do pełnego zniszczenia stron. Aktualnie takie pogranicze tworzy granica rosyjsko-ukraińska, szczególnie na linii tzw. Republik Ługańskiej i Donieckiej. Cały czas dochodzi tam do walk, okupionych ofiarami.

Inny model pojawia się w sytuacji granicy jako „rzeki”. To pogranicze zwane „pro-mem” lub „mostem”. Istnieje coś wspólnego między stronami, ale jest to połączenie niewygodne, rzadko i tylko przez nielicznych używane. Nigdy też nie łączy w sposób

²⁰ Z. Kurcz, *Socjologia pogranicza. Powstanie, rozwój i zmiany w świetle polskich doświadczeń*, [w:] *Transgraniczność...*, s. 131.

²¹ M. Golka, *Imiona wielokulturowości*, Warszawa 2010, s. 265-267.

trwały, wszak prom z natury rzeczy zawsze gdzieś musi być bardziej: zawsze jest bliżej jednej ze stron. Lepiej więc demonstrować na swoim brzegu własną potęgę, aby na wszelki wypadek odstraszyć przeciwnika.

Granica jako „mur” przyczynia się do powstania pogranicza typu „brama”. Granica istnieje, może być wyraźna i potężna, ale często bywa przekraczana w obu kierunkach. Strony mają świadomość odrębności, żywią obawę przed konfliktami, a jednak albo są sobie wzajemnie ciekawe, albo – co ważniejsze – potrzebują się. Taki typ granicy występuje na pograniczu polsko-ukraińskim, węgiersko-rumuńskim, ukraińsko-słowackim. Granica jest pozornie otwarta – aby ją przekroczyć, obywatele UE chcący wybrać się na Wschód, muszą posiadać paszporty. Co istotne, przez taką granicę trudno przejść, o czym świadczą długie kolejki oczekujących.

Granica typu „parkan” wytwarza pogranicze, które najlepiej można określić mianem „boiska”. Jest to taki typ pogranicza, na którym prezentuje się swoją wartość i siłę, swoją urodę i wielkość. Służy to nie tylko temu, aby zaimponować przeciwnikowi i w efekcie go odstraszyć, ale też temu, aby zmierzyć się z nim i porównać. Oprócz demonstrowania wielkości i puszenia się, na tym pograniczu następuje także podpatrywanie, a więc jawi się wyraźna szansa zapożyczeń.

Ostatni typ granicy, zwany „ulicą”, ewokuje typ pogranicza „plac targowy”. Jest to obszar pełnej koegzystencji, wzajemnej akceptacji, gdzie równowagę się odmiennosc, ale i wzajemne zainteresowanie, a nawet atrakcyjność. Na pograniczu w typie „placu targowego” realizuje się – zgodnie z wydziwieniem przyjętej metafory – przynajmniej częściowo i przynajmniej w pewnych sferach współdziałanie i wymiana ze wzajemną korzyścią. Dobrym przykładem takiego pogranicza jest zachodnia granica Polski. Polacy korzystają w Görlitz z infrastruktury wypoczynkowej, a Niemcy przychodzą do Zgorzelca na zakupy, mają pożytek z polskich usług fryzjerskich, kosmetycznych, lekarskich. Podobnie jest w Słubicach i Frankfurcie nad Odrą. W mniejszym stopniu handel odbywa się na południowym pograniczu. Jednak Słowacy z racji niższych cen przyjeżdżają po towary do Krosna i kupują praktycznie cały asortyment od mebli po produkty spożywcze i paliwo. Sporo turystów przyjeżdża też na wyciągi narciarskie. Z kolei Polacy wybierają się do Czech i Słowacji na szlaki turystyczne, jak ma to miejsce w Sudetach czy Pieninach. Warto też przypomnieć, że do niedawna spora grupa pracowników naukowych polskich uczelni wybierała się na Słowację, chcąc ominąć rodzime wymagania i ułatwić sobie zdobycie tytułu naukowego – to zjawisko nazwano turystyką habilitacyjną. Rozwinęła się także współpraca akademicka między Słowacją, Czechami, Ukrainą a Polską. Akademicy z tych państw zasilają polskie uczelnie w przygranicznych miastach (Sanok, Rzeszów, Przemyśl, Jarosław).

Jeszcze inny podział granic funkcjonuje, jeśli weźmiemy pod uwagę granice między państwami członkowskimi Unii Europejskiej oraz pomiędzy UE i pozostałymi państwami. W pierwszym przypadku będziemy mieć do czynienia z wewnętrznymi granicami UE, na których panuje relatywnie płynny przepływ, gdyż obywatele państw członkowskich przekraczają je bez kontroli. Inaczej jest na wschodniej i południowej granicy z UE: tam są ścisłe kontrole, duże kolejki na granicach, a obywatele państw trzecich muszą posiadać wizy. Mieszkańcy Unii muszą także posiadać paszporty, respektować

ściśle normy dotyczące przywożonych od sąsiadów towarów (szczególnie akcyzowych). Niegdyś z przemytu i różnic w cenach po obu stronach granicy żyły tzw. mrówki, dzisiaj to zjawisko praktycznie już nie istnieje.

Tabela 1. Charakterystyka badanych pograniczy

		polsko-niemieckie (Zielona Góra, Ślubice)	polsko-czeskie (Racibórz)	polsko-słowackie (Krosno)	polsko-ukraińskie (Przemysł)	ukraińsko-polskie (Drohobycz)	Ukraińsko-słowackie (Użhorod)	ukraińsko-rosyjskie (Charków)	węgiersko-rumuńskie (Nyíregyháza)
Typ pogranicza	stare		+	+					
	nowe	+			+	+	+	+	+
	z mniejszością sąsiada				+	+	+	+	
Charakter pogranicza	pole minowe							+	
	prom								
	brama				+	+	+		+
	boisko								
	plac targowy	+	+	+					
Formalny status granicy	wewnętrzna UE	+	+	+					
	zewnętrzna UE				+	+	+		+/-
Przynależność do euroregionów		Pro Europa Viadrina Sprewa-Nysa-Bóbr	Silesia	Karpary	Karpary	Karpary	Karpary	-	Karpary

Źródło: opracowanie własne

Najbardziej przepuszczalne, niewidoczne granice istnieją na pograniczu polsko-niemieckim, polsko-czeskim oraz polsko-słowackim. Zdecydowanie większe utrudnienia występują na pograniczu polsko-ukraińskim, ukraińsko-słowackim, węgiersko-rumuńskim i ukraińsko-rosyjskim. Pogranicze polsko-ukraińskie jest „murem”, który trudno pokonać, gdyż sama świadomość, że trzeba odczekać co najmniej kilka godzin na odprawę samochodową w Krośniku czy Medyce, może skutecznie odstraszać potencjalnych amatorów transgranicznych podróży na Wschód.

MŁODZIEŻ

Młodzież najprościej zdefiniować można za pomocą wieku. W prowadzonych badaniach młodzież to uczniowie w wieku maturalnym 17-19 lat. Są to osoby, które przygotowują się aktualnie do pełnienia przyszłych ról społecznych i są poddawane procesom socjalizacji zawodowej. Co warto podkreślić, młodzież stoi niejako na obrzeżach społecznej struktury i jest kategorią o specyficznych cechach związanych z dorastaniem, powstawaniem i krystalizacją społecznej tożsamości²². Młodzież jest kategorią społeczną stojącą między przeszłością a przyszłością. Jej usytuowanie międzygeneracyjne sprawia, że część poglądów i postaw wynosi ona z domu rodzinnego, a część może być elementem pokoleniowej tożsamości.

Badania młodzieży na pograniczach pozwalają uzyskać wiedzę na temat wielu zjawisk i procesów społecznych oraz samego pogranicza. Warto badać młodzież, gdyż jest ona rodzajem filtru kulturowego, który pewne wartości przyjmuje i zachowuje dla przyszłych pokoleń, a inne pomija, skazując je na zanik²³. Oznacza to, że młodzież wchłania nowości, dostosowuje się do nowych mód, przyjmuje nowe wzory zachowań. Młodzież na pograniczach może być barometrem zmian, gdyż poddawana jest ustawicznym wpływom różnych kultur, grup etnicznych, przedstawicieli innych narodów. Stąd, jak już wcześniej zauważono, wspominając o cechach człowieka pogranicza, młodzież ulokowana na terenach przygranicznych może być bardziej tolerancyjna, otwarta na inne kultury i społeczności. W erze globalnego nastolatka wpływy lokalne i regionalne mogą być niwelowane przez globalizację. Oddziaływanie kultury masowej i nowoczesnych technologii może unifikować postawy młodzieży. W związku z tym niejako wbrew lokalnym zwyczajom oraz tradycji młodzi mogą się wyróżniać na tle społeczeństwa pod względem dystansu społecznego czy też postaw wobec sąsiadów. Na koniec warto dodać, iż wszystkie pogranicza – poza pograniczem ukraińsko-rosyjskim – stanowią regiony peryferyjne. W związku z tym młodzież podlega podwójnej deprywacji mogącej mieć wpływ na postawy wobec sąsiadów, wynikające z frustracji. Z jednej strony, jest ona narażona na gorsze szanse życiowe, większe bezrobocie, niższe płace. Z drugiej strony, wszelkie kryzysy gospodarcze i zawirowania ekonomiczne najbardziej widoczne są na peryferiach systemu światowego, uderzając bezpośrednio w możliwości zaspokojenia potrzeb przez młodzież. W takiej sytuacji z powodu frustracji młodzi mogą wykazywać negatywne postawy wobec innych nacji.

PRZEGLĄD BADAŃ

Studia nad stosunkiem do obcych są prowadzone od wielu lat²⁴. W Polsce takie badania prowadzi CBOS. Wśród dorosłych Polaków najwyższą sympatię wzbudzają

²² Zob. P. Długosz, *Strategie życiowe młodzieży na pograniczu polsko-ukraińskim*, Kraków 2017.

²³ Zob. F.N. Tenbruck, *Jugend und Gesellschaft. Soziologische Perspektiven*, Freiburg 1962.

²⁴ Zob. B. Majerek, *Młodzież wobec innych. Studium empiryczne na temat nietolerancji społecznej*, Kraków

Czesi (59%), Słowacy (57%), Włosi (57%), Amerykanie (54%), Węgrzy (54%), Anglicy (51%), Niemcy (46%), Litwini (42%), Białorusini (37%), Ukraińcy (36%). Mniej pozytywnie ocenieni zostali Rosjanie (31%), Rumuni (28%), Arabowie (16%)²⁵. Polacy prezentują pozytywne postawy wobec sąsiadów z południa, a mniej przychylne wobec tych ułożonych na wschodzie. W reprezentatywnych badaniach nad młodzieżą polską w hierarchii sympatii pierwsze miejsce zajęli Amerykanie, dalej Anglicy, Niemcy, Francuzi, Czesi, Holendrzy, Węgrzy, Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy, Turcy, Żydzi i Wietnamczycy. O ile Niemcy byli wśród polskiej młodzieży na trzeciej pozycji, o tyle Polacy wśród młodzieży niemieckiej lokowali się na piątej pozycji²⁶. Z prowadzonych badań wynika, że zachodnie nacje w większym stopniu budzą sympatię u polskiej młodzieży²⁷. Wschodni sąsiedzi raczej nie cieszą się przychylnością Polaków, co może wynikać – według Krzysztofa Kośeły – z tego, że sympatie występują w kierunku narodów bogatych i cywilizowanych, a niechęć jest skierowana do biednych i potrzebujących wsparcia²⁸. Z badań realizowanych na całym polskim pograniczu zachodnim płynie wniosek, że *młodzi respondenci na ogół wykazywali się tolerancyjnością wobec Niemców, ale tylko w tych kwestiach, które były formułowane w taki sposób, że nie dotyczyły ich bezpośrednio. W innych sytuacjach respondenci zachowywali rezerwę*²⁹. Polacy są raczej pozytywnie nastawieni do Niemców i dystans społeczny, jeśli występuje, to jest niewielki. W badaniach realizowanych na pograniczu polsko-ukraińskim zaobserwowano, że polska młodzież przypisywała Ukraińcom negatywne cechy, określając ich przymiotnikami: wrodzy, skryci, leniwi, zarozumiali, mściwi. Podobne cechy przypisywano Rosjanom i Romom³⁰. Z kolei młodzież z drugiej strony granicy oceniała Polaków jako: przyjaznych, pracowitych, otwartych, wesołych, twórczych. Na skali dystansu społecznego przemyska młodzież najlepiej oceniała Niemców (70%), Słowaków (60%), Litwinów (42%), Białorusinów (30%), Rosjan (24%), Ukraińców (21%), Rumunów (15%)³¹. Ponownie potwierdza się zatem obserwacja, iż większą przychylność wśród młodych z Polski zyskują nacje zachodnie, a mniejszą wschodnie.

2005; T. Korczyński, *Wizerunek Rosjanina w Polsce. Socjologiczna analiza stereotypu w paradygmacie socjologii wiedzy*, „Journal of Modern Science” 2017, vol. 32, s. 29–44.

²⁵ M. Omyła-Rudzka, *Stosunek...*, s. 3.

²⁶ Zob. K. Kośeła, *Postawy narodowe młodych Niemców i Polaków. Młodzi Polacy i młodzi Niemcy w Nowej Europie*, red. K. Kośeła, B. Jonda, Warszawa 2005.

²⁷ Podobne wnioski płyną z ostatniego badania Międzynarodowej Organizacji ds. Migracji. Zob. *Badanie na temat postaw wobec cudzoziemców w Polsce*, [online] <https://udsc.gov.pl/badanie-postaw-wobec-cudzoziemcow-w-polsce/>, 12 I 2018.

²⁸ K. Kośeła, *Postawy narodowe...*, s. 307.

²⁹ M. Tujdowski, *Spoleczna granica. Postawy młodzieży zachodniego pogranicza Polski*, Poznań 2014, s. 220.

³⁰ G. Babiński, *Pogranicze polsko-ukraińskie*, Kraków 1997, s. 168.

³¹ Niestety autor nie podaje, jaki był stosunek ukraińskiej młodzieży wobec innych narodów. Podane odsetki dotyczą odpowiedzi aprobowanej słub przedstawiciela danej nacji z respondentem lub członkiem jego rodziny.

Na Ukrainie prowadzono pomiar dystansu społecznego w stosunku do różnych grup etnicznych za pomocą skali Bogardusa. Z badań realizowanych na Zachodniej Ukrainie wynika, że najniższy dystans występuje wobec Polaków (3,7), Anglików (4), Amerykanów (4,1), Białorusinów (4,3), Francuzów (4,3), krymskich Tatarów (4,3), Węgrów (4,5), Litwinów (4,7), Łotyszów (4,8), Gruzinów (5,0), Rosjan (5,4), Czechońców (6,1), Cyganów (6,1)³².

W badaniach młodzieży ukraińskiej w 1992 r. największą popularnością cieszyli się Rosjanie (70%), Amerykanie (68%), Francuzi (62%), Białorusini (59%), Włosi (57%), Niemcy (51%), Łotysze (51%), Estończycy (51%), Litwini (51%), Polacy (49%), Japończycy (49%), Mołdawianie (47%), Chińczycy (46%), Żydzi (43%), Ormianie (40%), Kazachowie (40%), Azerowie (39%), Uzbegy (36%)³³. Obserwowane sympatie układają się według wzoru od bratniego narodu rosyjskiego poprzez narody europejskie po te stojące najniżej pod względem cywilizacyjnym – azjatyckie narody byłego ZSRR. Jak bardzo zmieniła się postawa ukraińskiej młodzieży wobec Rosjan, obrazują badania zrealizowane w 2015 r. wśród studentów ukraińskich studiujących w Polsce, z których wynika, iż najniższy dystans społeczny Ukraińcy przejawiali wobec Polaków (2,17), Niemców (3,14), Czechów (3,70), Litwinów (3,80), Białorusinów (3,83), Słowaków (3,98), Węgrów (4,37), Rumunów (4,60), zaś największy dzielił ich z Rosjanami (6,05)³⁴.

Wśród Ukraińców ujawnia się podobny jak u Polaków wzorzec oceny sąsiadów: większą sympatią obdarzani są mieszkańcy krajów uosabiających zachodnią cywilizację i kulturę. Wschodni sąsiedzi, mniej bogaci i przede wszystkim kojarzeni z niskim rozwojem cywilizacyjnym, są postrzegani gorzej. Polacy pojawiają się w segmencie zachodniej cywilizacji i w związku z tym zyskują dużą sympatię. Rosjanie natomiast z najbliższego Ukraińcom narodu stali się dzisiaj zdecydowanym wrogiem.

Na Węgrzech największą sympatią cieszyli się Austriacy (3,84), Amerykanie (3,78), Japończycy (3,77), Francuzi (3,77), Niemcy (3,76), Polacy (3,45), Słowacy (3,31), Czesi (3,30), Słowacy (2,98), Chorwaci (2,78), Rosjanie (2,68), Rumuni (2,54), Ukraińcy (2,54), Serbowie (2,29), Cyganie (2,11)³⁵. Podobnie jak w innych krajach, przychylność Węgrów kieruje się mocniej ku nacjom zachodnim aniżeli wschodnim. Można stąd wysunąć wniosek, że sympatia narodów europejskich maleje z kierunku zachodniego na wschód, z centrów na peryferie. Być może jest tak, że kraje rdzenia stanowią grupę odniesienia i ich mieszkańcy są zawsze lokowani pod względem przychylności wysoko.

³² I. Kononov, S. Hobta, *Žyttèvi sviti Shodu i Zahodu Ukraïni: zagal'ni rezul'tati doslidžennâ*, „Visnik LNU imeni Tarasa Ševčenka” 2015, vol. 294, s. 68.

³³ J. Robinson, T. Gurr, E. Kurbanov i in., *Ethnonationalist and Political Attitudes among Post-Soviet Youth: The Case of Russia and Ukraine*, „Political Science and Politics” 1993, vol. 26, no. 3, s. 516-521.

³⁴ P. Długoś, *Poteranność pokoleń? Patriotyzm, odnośnienie do drugich narodów i ocenkażiznennych šansov obučaišihšâ v Pol'se ukrainskih studentov*, „Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies” 2015, vol. 3, s. 77.

³⁵ J. Molnár, *Etnikai preferencia vizsgálat a Sajó és a Hernád közötti magyar-szlovák határvidéken*, [online] www.uni-miskolc.hu/~ecomojud/publika/etnikpref01_mj.pdf, 21 I 2017.

METODOLOGIA BADAŃ

Wiedzę na temat stosunku do sąsiadów na pograniczach w Polsce, Ukrainie i na Węgrzech zdobywano za pomocą metody sondażowej z zastosowaniem ankiety audytoryjnej w szkołach. Próba miała charakter kwotowy. Starano się przebadać młodzież w taki sposób, aby do próby trafiła reprezentacja uczniów szkół średnich z danego miasta³⁶. W badaniach uczestniczyli maturzyści.

Tabela 2. Charakterystyka badanej zbiorowości

Kraj	Polska						Ukraina			Węgry
Pogranicze	polsko-niemieckie		polsko-czeskie	polsko-słowackie	polsko-ukraińskie	polsko-słowacko-ukraińskie	ukraińsko-polskie	ukraińsko-słowacko-węgierskie	ukraińsko-rosyjskie	węgiersko-słowacko-rumuńsko-ukraińskie
Miasto	Zielona Góra	Ślubice	Racibórz	Krosno	Przemyśl	Rzeszów	Drochobycz	Użhorod	Charków	Nyíregyháza
Wielkość próby badawczej	336	258	187	406	1232	570	392	468	428	359

Źródło: opracowanie własne

Badania przeprowadzono między kwietniem a czerwcem 2015 r. na pograniczu zachodnim w Zielonej Górze, będącej stolicą województwa lubuskiego, i w Ślubicach – mieście granicznym z Niemcami. Na pograniczu południowym z Czechami badaniom poddano młodzież uczącą się w Raciborzu, leżącym w województwie śląskim. Kolejne pogranicza są położone na terenie województwa podkarpackiego. Pogranicze południowe, na granicy ze Słowacją, reprezentuje młodzież ucząca się w szkołach w Krośnie i okolicach. Badaniami objęto też całe pogranicze wschodnie, leżące na terytorium Podkarpacia. Sondażom poddano wszystkie szkoły od Lubaczowa przez Przemyśl, Ustrzyki Dolne, Lesko i Sanok. Rzeszów – stolica Podkarpacia i jedno z głównych miast Euroregionu Karpackiego – również został włączony do

³⁶ Autor tekstu zaprojektował analizowane pytania oraz był pomysłodawcą i kierownikiem całego badania. Zob. P. Długosz, *Czy istnieje człowiek pogranicza? Społeczny portret młodzieży na pograniczach w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2016, vol. 27, cz. 2, s. 61-83.

badan. Po drugiej stronie granicy, na pograniczu ukraińsko-polskim, badano młodzież w szkołach w Drohobyczu i okolicach, które przynależą do obwodu lwowskiego. Sondaż zrealizowano też w Użhorodzie, będącym stolicą obwodu zakarpackiego. Miasto to leży przy samej granicy ze Słowacją i niedaleko granicy węgierskiej. Badaniami objęto także młodzież w Charkowie, stolicy obwodu charkowskiego na pograniczu ukraińsko-rosyjskim. W przeciwieństwie do peryferyjnego położenia pozostałych pograniczy Charków stanowi potężny ośrodek przemysłowy, dobrze rozwinięty gospodarczo. Ostatni ośrodek, w którym przeprowadzono sondaż, znajdował się w Nyíregyháza – stolicy komitatu Szabolcs-Szatmár-Bereg. Leży on w północno-wschodnich Węgrzech i graniczy na wschodzie z Rumunią, na północnym-wschodzie z Ukrainą, a na północy ze Słowacją.

Wszystkie stanowiska badawcze były położone na pograniczach. Specyfika owych pograniczy jest jednak odmienna, co może mieć wpływ na uzyskane rezultaty. Wyniki badań nad młodzieżą zlokalizowaną na pograniczach mogą pokazywać tendencje, które są charakterystyczne dla badanych pograniczy, jak też mogą wskazywać procesy obejmujące cały kraj.

Celem badań jest sprawdzenie wpływu pogranicza stanowiącego przestrzeń niejednokrotnie skomplikowanych stosunków społecznych na świadomość młodzieży. Przewadzone badania miały dać odpowiedź na następujące pytania:

- Czy młodzież jest pozytywnie nastawiona do swoich sąsiadów?
- Czy na postawy wobec sąsiadów ma wpływ typ pogranicza?
- Jaka jest struktura sympatii i antypatii młodzieży w poszczególnych państwach?

STOSUNEK DO SĄSIADÓW NA POLSKICH POGRANICZACH

Badanie sympatii do sąsiadów zostało przeprowadzone za pomocą skali składającej się z pięciu pozycji: 1 – bardzo duża sympatia, 2 – sympatia, 3 – ani sympatia, ani niechęć, 4 – niechęć, 5 – bardzo duża niechęć.

Wyniki zebrane w tabeli 3 pokazują dokładny rozkład sympatii wobec sąsiadów u polskiej młodzieży³⁷. Najwyższy poziom aprobaty wśród maturzystów uzyskali Amerykanie – około połowy badanych wykazało pozytywne postawy wobec nich. Drugą lokatę pod względem popularności zajęli Francuzi (44%). Na trzecim miejscu w hierarchii sympatii znaleźli się Czesi (41%). Podobne poparcie uzyskał drugi południowy sąsiad Polski – Słowacy (39%). Na kolejnej pozycji znaleźli się Węgrzy (36%). W stosunku do Niemców pozytywne postawy żywiła około 1/3 badanych. Nieco wyższy dystans społeczny przejawiali maturzyści wobec Ukraińców (24%). Jeszcze większy dystans polscy respondenci wykazali wobec Litwinów (21%). Niższy poziom przychylności otrzymali Białorusini (19%). Nielubiani przez młodzież są też Rosjanie, gdyż uzyskali tylko 15% sympatii. Przedostatnią nacją wywołującą

³⁷ W tabeli wykorzystano odpowiedzi „bardzo duża sympatia” + „sympatia”.

antypatię byli Rumunii (14%). Ostatnią pozycję w rankingu sympatii zajęli muzułmanie (11%)³⁸.

Tabela 3. Poziom sympatii do sąsiadów na polskich pograniczach (w %)

	Ślubice	Zielona Góra	Racibórz	Krosno	Przemysł	Rzeszów	Polska
Amerykanie	52	55	61	55	50	56	53
Francuzi	47	44	44	46	40	45	44
Czesi	40	51	58	38	39	40	41
Słowacy	31	34	46	40	39	40	39
Węgrzy	25	35	38	40	35	39	36
Niemcy	31	37	48	28	23	26	29
Ukraińcy	31	27	34	24	20	24	24
Litwini	22	21	25	20	17	21	21
Białorusini	19	21	25	18	14	19	19
Rosjanie	20	19	22	14	12	16	15
Rumunie	13	15	21	13	11	14	14
Muzułmanie	11	14	14	12	9	9	11

Źródło: badania własne

Zebrane obserwacje pokazują, że polscy maturzyści mają pozytywny stosunek wobec południowych i zachodnich sąsiadów, a mniej pozytywny wobec wschodnich. Wydawać by się mogło, że w stosunku do badanej rzeczywistości wyróżniają się dwa pogranicza: na pograniczu południowym w Raciborzu ujawniają się postawy „podnoszące”, przejawiające się niższym dystansem do innych nacji. W Przemysłu natomiast uwidaczniają się postawy „obniżające” – młodzież zachowuje większy dystans do sąsiadów i do innych narodów. Jednak, kiedy uwzględnimy wyniki analizy korelacyjnej, wówczas okazuje się, że zgeneralizowana sympatia mierzona sumą odpowiedzi na wszystkich skalach jest skorelowana z płcią ($r=0,181$)³⁹, typem szkoły ($r=0,119$), orientacją europejską ($r=0,118$). Wyniki analizy pokazują, iż bardziej pozytywne postawy wobec innych narodów mają dziewczęta, częściej także uczniowie liceów, którzy w większym stopniu identyfikują się z Europą.

Analiza korelacyjna nie potwierdziła zatem istotnych statystycznie różnic między pograniczami w zakresie pozytywnego bądź negatywnego stosunku do sąsiadów. W przypadku wysuwania wniosków na podstawie badań z Raciborza należy być ostrożnym, gdyż w tej lokalizacji dysponowano małą próbą. W stosunku do

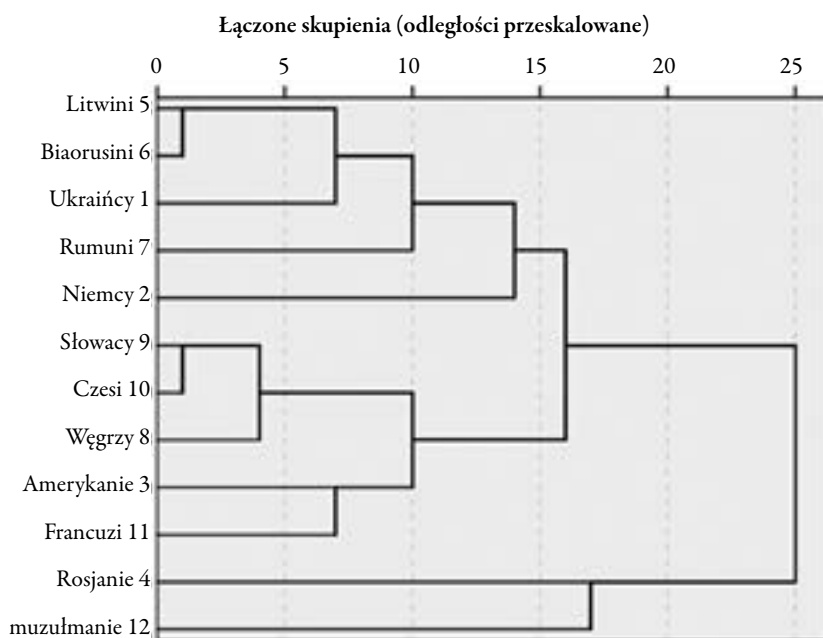
³⁸ Muzułmanie traktowani są jako przedstawiciele świata arabskiego. Kategoria ta jest łatwiej dostępna poznawczo młodzieży niż np. Egipcjanie, Marokańczycy etc.

³⁹ Wszystkie współczynniki korelacji są podawane przy poziomie istotności $\alpha \leq 0,05$.

młodzieży z Przemysła można przypuszczać, iż może pojawić się tutaj efekt pogranicza, polegający na zamknięciu się i niechęci wobec wschodnich sąsiadów, a szczególnie tego najbliższego – Ukrainy.

Więcej światła na zaobserwowany dystans społeczny i postawy wobec innych nacji rzucają wyniki analizy skupień. Na wykresie 1 są one pogrupowane ze względu na poziom sympatii. Uwidaczniają się wyraźnie trzy skupienia. Na samym dole polska młodzież lokuje Rosjan i muzułmanów. Te dwie grupy są postrzegane najgorzej.

Wykres 1. Struktura dystansu wobec innych w Polsce.
Dendrogram z wykorzystaniem średniego powiązania (między grupami)

Źródło: badania własne

W górnej części wykresu umieszczono nacje, do których maturzyści żywią umiarkowaną sympatię. Jak widać, mniej więcej w jednakowy sposób badani postrzegają Litwinów i Białorusinów. Większy dystans panuje wobec Ukraińców, Rumunów oraz Niemców. Interesujące jest to, że sympatia do Niemców jest lokowana w tej części, gdzie pojawia się stosunek do wschodnich sąsiadów. Dystans polskiej młodzieży do Niemców jest większy, niż wynikałoby to z ogólnej zasady, że lepiej są oceniane nacje bogatsze, o wysokim poziomie rozwoju cywilizacyjnego. W środkowej części wykresu pojawia się grupa narodów, do których młodzież żywi największą przychylność. Najbardziej lubiani przez Polaków są Amerykanie i Francuzi oraz południowi sąsiedzi: Czesi, Słowacy, Węgrzy.

Dystans do muzułmanów może wynikać ze zgeneralizowanej niechęci, jaką przejawiają Polacy wobec przedstawicieli świata islamu. Już w badaniach realizowanych

w 2012 r., a więc na długo przed wybuchem wojny świata Zachodu z tzw. Państwem Islamskim, w okresie sprzed kryzysu uchodźczego, najniższym poziomem sympatii cieszyli się Arabowie (16%). Identyczny wynik sympatii uzyskali oni także w ostatnim sondażu⁴⁰. Terrorystyczne zamachy przeprowadzane przez bojowników ISIS w Europie mogą w jeszcze większym stopniu wzmacniać niechęć wśród młodzieży do muzułmanów. Nastrojów niechęci lub wrogości wobec świata islamu jesteśmy teraz świadkami w Polsce na co dzień.

Niechęć do mieszkańców Rosji nie jest zjawiskiem nowym, gdyż ten sam sondaż na dorosłej próbie Polaków pokazuje, że w 1992 r. tylko 17% ankietowanych oceniło ich pozytywnie⁴¹. Od tamtego czasu poziom przychylności wzrósł, lecz nadal jest on jednym z niższych. Trend ten utrzymuje się mniej więcej na podobnym poziomie i ani katastrofa smoleńska w 2010 r., ani aneksja Krymu w 2014 r. nie zmieniły w większym stopniu postaw Polaków wobec Rosjan. Wydaje się, że stosunek do Rosjan określają zarówno współczesne relacje polityczne, jak też – w dużej mierze – na relacjach tych ciąży historia⁴². Wejście po II wojnie światowej do strefy wpływów Związku Radzieckiego i socjalistyczna modernizacja kraju zostały potraktowane przez młodzież jako przemoc nie tylko symboliczna.

Niska sympatia do Niemców ma także swoje zarówno historyczne, jak i aktualne uwarunkowania. Mimo iż Niemcy to jedno z państw dominujących w Unii Europejskiej, przychylność młodych Polaków nie opiera się jednak na wielkości PKB danego kraju, ale na ocenie wydarzeń historycznych z udziałem danego państwa.

Wschodni sąsiedzi – kojarzeni z zapóźnieniem cywilizacyjnym, biedą, problemami ekonomicznymi, „dziwnym językiem”, przynależnością do bloku wschodniego – nie stanowią atrakcyjnych grup odniesienia dla polskiej młodzieży. W związku z tym ich pozycja na skali sympatii jest umiarkowana. W kwestii stosunku Polaków do Ukraińców trudno jest ocenić jednoznacznie wpływ historii na tę relację. Z jednej strony, co raz głośniejszą mówi się o ludobójstwie na Wołyniu dokonanym przez ukraińskie bojówki OUN–UPA. Pamięć o tamtych wydarzeniach jest żywa wśród mieszkańców Podkarpacia. Z drugiej strony, napaść Rosji na Ukrainę wzbudziła sympatię naszych rodaków wobec wschodniego sąsiada – jako strony pokrzywdzonej. Badania CBOS wskazują, że sympatia do Ukraińców faktycznie rośnie w ostatnich latach. Widać to także wśród przemyskiej młodzieży. W badaniach zrealizowanych przez Babińskiego w 1997 r. na pograniczu wschodnim Ukraińcy byli na przedostatnim miejscu skali sympatii, a obecnie wyprzedzili muzułmanów, Rumunów, Rosjan, Białorusinów, Litwinów. Zatem obserwujemy wzrost przychylności Polaków wobec Ukraińców.

Wysoka pozycja Francuzów, Amerykanów oraz południowych sąsiadów na skali sympatii Polaków wobec innych narodów wynika przede wszystkim z braku traumatycznych wydarzeń we wspólnej historii. Młodzież kieruje się w ocenie wymienionych

⁴⁰ M. Omyła-Rudzka, *Stosunek...*, s. 3.

⁴¹ *Tamże*.

⁴² W badaniach pt. *Badanie postaw młodzieży szkół ponadgimnazjalnych wobec historii Polski XX wieku*, w których uczestniczył autor tekstu, na próbie n=3774 na pytanie, jakich wydarzeń wstydzą się, respondenci odpowiadali najczęściej, że wprowadzenia stanu wojennego (33%) oraz wprowadzenia komunizmu w Polsce (31%).

nacji w większym stopniu stereotypami niż wiedzą na ich temat bądź doświadczeniem bezpośrednich kontaktów. Ameryka i Francja uchodziły za przyjaciela Polski. Ponadto państwa te stanowią kraje rdzenia w sferze gospodarczej, kulturowej, militarnej. Są uosobieniem bogatego i zapewniającego obfitość konsumpcji Zachodu, do którego aspirują Polacy. W stosunku do południowych sąsiadów można powiedzieć, że nie szczególnego ich nie wyróżnia poza tym, że w przeszłości nie szkodzili Polakom.

STOSUNEK DO SĄSIADÓW NA UKRAIŃSKICH POGRANICZACH

Obserwacja danych uzyskanych wśród młodzieży ukraińskiej wskazuje, że temperatura uczuć Ukraińców wobec sąsiadów czy innych nacji jest wyższa niż u Polaków i Węgrów. Maturzyści z Ukrainy prezentują częściej pozytywne postawy wobec innych.

Dane w tabeli 3 pokazują, iż młodzi Ukraińcy darzą największą sympatią Polaków (78%) oraz Amerykanów (77%). Dalej w hierarchii sympatii do innych narodów ulokowali się Czesi i Francuzi (74%). Na kolejnym miejscu znaleźli się zachodni sąsiedzi Ukrainy – Słowacy (72%). Największą sympatią deklarowali do nich maturzyści w Użhorodzie, a nieco mniejszą w Charkowie. Podobny stosunek zaprezentowali młodzi Ukraińcy do Niemców (71%). Z kolei sympatię do Białorusinów zadeklarowało 68%. Poziom aprobaty wobec Węgrów sięgnął 67%. Poziom pozytywnych postaw do Litwinów wynosił 66%, a do Rumunów 59%. Wśród ukraińskiej młodzieży zaobserwowano niski dystans społeczny wobec muzułmanów. Prawie połowa młodzieży przejawiała do nich pozytywny stosunek (48%). Na samym dole skali sympatii znaleźli się Rosjanie (32%).

Tabela 4. Poziom sympatii do sąsiadów na ukraińskich pograniczach (w %)

	Drohobycz	Użhorod	Charków	Ukraina
Polacy	90	72	74	78
Amerykanie	88	76	68	77
Czesi	78	74	71	74
Francuzi	80	69	74	74
Słowacy	74	75	68	72
Niemcy	80	66	67	71
Białorusini	69	60	76	68
Węgrzy	67	69	48	67
Litwini	70	62	65	66
Rumuni	63	52	62	59
Muzułmanie	43	46	54	48
Rosjanie	14	23	58	32

Źródło: badania własne

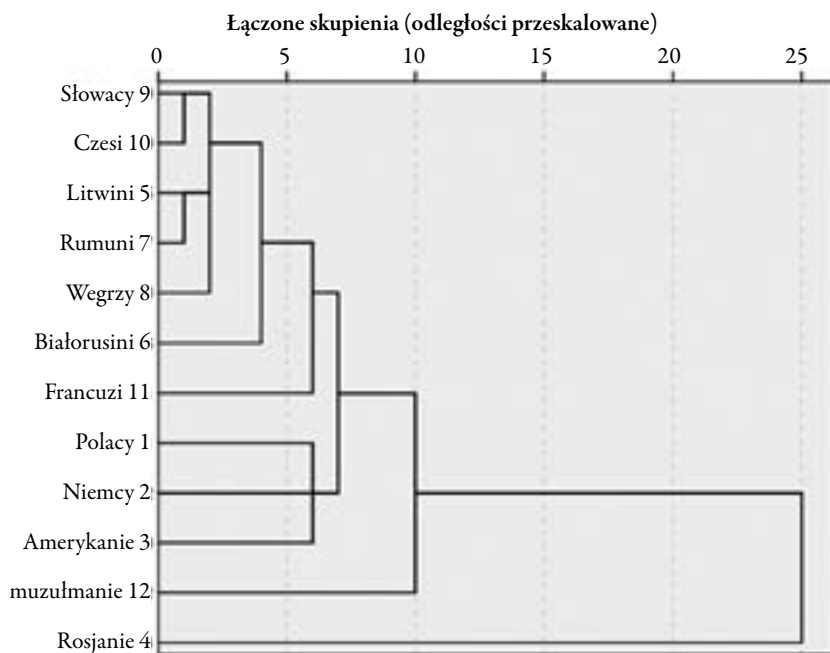
W przypadku młodzieży ukraińskiej zauważyć można prawidłowość, w której najniższy dystans przejawia się w stosunku do Polaków i nacji zachodnich, największy zaś do Rosjan i muzułmanów. Widać, że Ukraińcy także różnią się w swoich ocenach niektórych narodów w układzie wschód vs. zachód Ukrainy. Nacje zachodnie są bardziej lubiane na Zachodniej Ukrainie. Na wschodzie, tam gdzie mieszka więcej Rosjan i wpływy rosyjskie są bardzo silne, zdecydowanie lepiej postrzega się reprezentantów grupy narodów wschodniosłowiańskich: na przykład wschód Ukrainy charakteryzuje większa niż zachód tego kraju przychylność wobec Białorusinów. Na wschodniej Ukrainie brak natomiast sympatii wobec Węgrów. Trudno powiedzieć, jakie są tego przyczyny, gdyż Węgry mają nader pozytywne stosunki z Rosją.

Przeprowadzona analiza korelacyjna pokazała, że jedynie oceny szkolne były skorelowane z indeksem sympatii do sąsiadów ($r=0,198$). Lepsi uczniowie częściej przejawiali pozytywne postawy wobec obcych.

Warto przyjrzeć się także strukturze sympatii i dystansu przejawianych przez ukraińską młodzież. Analiza skupień potwierdza wniosek wysunięty powyżej: największy dystans maturzyści mają do Rosjan. Widać też, że drugą grupą etniczną, do której z dużym dystansem odnoszą się badani, są muzułmanie. Polacy, jak pokazuje wykres, są klasyfikowani razem z Amerykanami, Niemcami oraz Francuzami. Może to oznaczać, że usytuowanie Polski na Zachodzie daje korzyść położenia i dzięki temu chociażby sympatia ukraińskiej młodzieży wobec mieszkańców RP jest wyższa. Po wtóre, młodzi Ukraińcy traktują Polaków tak samo jak inne zachodnie nacje. W oczach ukraińskiej młodzieży Polska mocno tkwi w Europie, zarówno pod względem cywilizacyjnym, jak i formalnym – jako członek UE. Na wykresie widać ponadto dwa skupienia, ukazujące sympatię do mieszkańców państw postkomunistycznych z Północy i Południa. Przy czym Rumuni są w tej grupie obdarzeni najmniejszą przychylnością – trafili do skupienia oznaczającego większy dystans.

Potwierdza się przywoływana wcześniej teza, iż wyższą aprobatę uzyskują narody utożsamiane z dobrobytem i nowoczesnością, a zdecydowanie mniejszą – z zacołaniem, biedą, autorytaryzmem. Niechętny stosunek wobec muzułmanów relatywnie nie okazał się wysoki. Być może w ukraińskim dyskursie mniejszą wagę przywiązuje się do ataków terrorystycznych Państwa Islamskiego, stąd nie wywołują one w społeczeństwie ukraińskim tak dużego jak w innych strachu. Ukraińcy ponadto mają swoją wojnę i swoje ofiary, które giną z rąk separatystów, rosyjskich najemników. Zbrojna aneksja Krymu i wspieranie ruchów separatystycznych przez Rosjan sprawiły, że tych ostatnich upatruje się obecnie jako zagrożenie, wroga społeczeństwa i państwa ukraińskiego. Należy jednak podkreślić, iż na pograniczu ukraińsko-rosyjskim Ukrainy, niejednolitej pod względem wpływów (kulturowych, cywilizacyjnych, językowych), sympatia do Rosjan jest zdecydowanie wyższa, ponieważ część zamieszkałej tam ludności ma rosyjskie pochodzenie.

Wykres 2. Struktura dystansu wobec innych na Ukrainie.
Dendrogram z wykorzystaniem średniego powiązania (między grupami)

Źródło: badania własne

STOSUNEK DO SĄSIADÓW NA WĘGERSKIM POGRANICZU

Miasto Nyíregyháza, w którym zrealizowano badania w szkołach, jest położone w północno-wschodniej części Węgier. Można przyjąć, że Nyíregyháza leży na skrzyżowaniu trzech pograniczy: węgiersko-słowackiego, węgiersko-ukraińskiego i węgiersko-rumuńskiego. Z dotychczas analizowanych pograniczy węgierskie jest najbardziej różnorodne, poddane oddziaływaniu odmiennych kręgów kulturowych, etnicznych, religijnych.

W tabeli 5 zaprezentowano wyniki badania sympatii młodych Węgrów wobec innych narodów. Najwyższy poziom sympatii wykazali oni wobec Niemców (65%). Na drugim miejscu w hierarchii sympatii znaleźli się Amerykanie (61%). Wobec Polaków pozytywne postawy wykazywało 51% badanych. W grupie nacji pozytywnie ocenianej znaleźli się też Francuzi (50%). Cztery wyżej wymienione nacje były przez młodzież oceniane jednoznacznie pozytywnie. Większy dystans społeczny wśród respondentów zaobserwowano wobec Czechów (33%). Identyfikację sympatii uzyskali także Rosjanie. Nieco mniej pozytywnych ocen otrzymali Ukraińcy (27%) i Słowacy (26%). Niżej jeszcze ułokowali się Rumuni (24%), Białorusini (23%) i Litwini (23%). Najniżej na skali sympatii zostali ocenieni muzułmanie (19%).

Tabela 5. Poziom sympatii do sąsiadów na węgierskim pograniczu (w %)

Niemcy	65
Amerykanie	61
Polacy	51
Francuzi	50
Czesi	33
Rosjanie	33
Ukraińcy	27
Słowacy	26
Rumuni	24
Białorusini	23
Litwini	23
Muzułmaninie	19

Źródło: badania własne

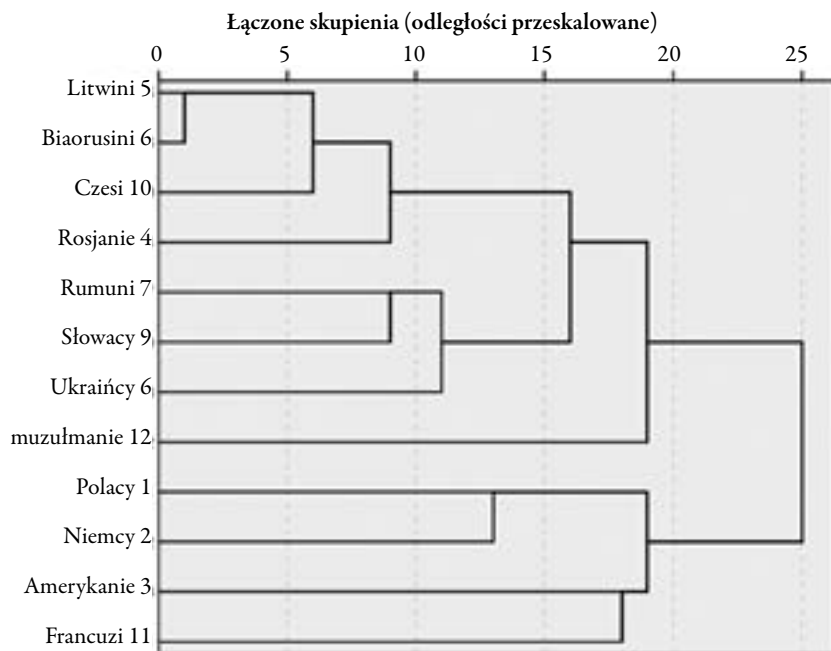
Podobnie jak w poprzednich skalach, tak w przypadku Węgrów na szczycie hierarchii znajdują się nacje reprezentujące potęgi świata zachodniego, a na dole lokują się muzułmanie wspólnie z biednymi państwami postkomunistycznymi. Ich najniższa pozycja wynikać może – poza kojarzeniem tej grupy z zamachami terrorystycznymi i Państwem Islamskim – także z bezpośrednich doświadczeń Węgrów z uchodźcami i problemów wywołanych ich masową migracją. Interesujące jest to, że wśród młodych Węgrów Rosjanie cieszą się umiarkowaną sympatią, inaczej niż w Polsce i na Ukrainie. Na ten fakt mogą mieć wpływ relacje dwustronne między Rosją a Węgrami, które należy uznać za przyjazne. Mimo bolesnej historii i traumy wywołanej zdławieniem wybuchu powstania węgierskiego w 1956 r. przez Armię Radziecką, nie uwidacznia się u badanych postawa dużej niechęci wobec Rosjan.

Analiza zgeneralizowanego indeksu sympatii pokazuje, że w przypadku węgierskiej młodzieży lepszy stosunek do innych nacji mają dziewczęta ($r=0,127$) oraz uczniowie lepiej oceniający swoje warunki materialne ($r=0,127$).

Warto zwrócić uwagę na wykres ilustrujący analizę skupień. Pokazuje on cztery skupienia nacji połączone ze sobą pod względem poziomu sympatii doń badanych Węgrów. Na dole znajduje się grupka najbardziej ceniona przez młodzież węgierską, w której – jak widać – obok Francuzów, Amerykanów i Niemców ulokowani zostali również Polacy. Po raz kolejny mamy dowód, że wśród młodzieży z państw Europy Środkowo-Wschodniej jesteśmy postrzegani jako „Zachód”, a nie „Wschód”. Może to oznaczać, że polska transformacja cieszy się uznaniem i jest traktowana jako przykład sukcesu. Niewątpliwie o dobrej pozycji Polski i Polaków w oczach młodzieży z Węgier decydować może przeszłość i dawna przyjaźń między narodami w myśl przysłowia: „Polak, Węgier, dwa bratanki i do szabli, i do szklanki”. Może też być tak, że obecne relacje dwustronne,

pełne przyjaznych i symbolicznych gestów wobec siebie, oraz wspólnota protestu wobec polityki Brukseli mogą zjednywać Polakom pozytywne postawy u Węgrów.

Wykres 3. Struktura dystansu wobec innych na Węgrzech.
Dendrogram z wykorzystaniem średniego powiązania (między grupami)

Źródło: badania własne

Drugą grupę tworzą Białorusini, Rosjanie, Litwini i Czesi, czyli dawni bracia z byłego obozu socjalistycznego. Trzecią grupę, do której Węgrzy byli mniej przyjaźnie ustosunkowani, tworzą Ukraińcy, Rumuni i Słowacy, czyli sąsiedzi z pogranicza. W tym przypadku można skonstatować, iż do Węgrów dobrze pasuje określenie pokolenia odwróconych pleców. Są oni odwrócenie od swoich biedniejszych sąsiadów i zwrócenie „twarzą” ku zasobnemu Zachodowi.

ZAKOŃCZENIE

Prowadzone badania nad stosunkiem młodzieży z pograniczy w Europie Środkowo-Wschodniej skłaniają raczej ku wnioskowi, że czynniki mikro i mezo w niewielkim stopniu wpływają na stosunek do innych narodów. Zmienne indywidualne nie mają dużej mocy wyjaśniającej poziom sympatii wobec innych. Typ pogranicza także nie wpływa znacząco na stosunek do sąsiadów. Dystans wobec innych nacji jest raczej kształtowany przez czynniki makro. Dobre wzajemne relacje między państwami na

poziomie rządowym oraz brak bolesnych ran w historycznych i aktualnych stosunkach między narodami zwiększają szansę na wzajemne pozytywne postawy. Aczkolwiek, jak pokazują wyniki analiz, w każdym kraju młodzież ceni te narody, które reprezentują bogactwo, wysoki poziom konsumpcji, które są kojarzone z siłą i sukcesem. Stąd relacje są asymetryczne: tak jak między Polakami i Ukraińcami oraz Niemcami i Polakami. To Ukraińcy oceniają przychylniej Polaków niż odwrotnie, to Polacy bardziej cenią Niemców niż nasi zachodni sąsiedzi nas.

Twarze młodego pokolenia tej części regionu są zwrócone na Zachód, plecami stoi ono w kierunku Wschodu, stąd można metaforycznie nazwać badaną młodzież pokoleniem odwróconych pleców. Być może takie postawy młodych są warunkowane relacjami centrum–peryferie. Centrum stanowią bogate kraje zachodnie, a peryferia czy też raczej półperyferia to biedniejsze kraje postkomunistyczne. W związku z tym narody usytuowane na zachód od własnego położenia są waloryzowane pozytywnie, a położone na wschodzie bądź południu traktowane są jako gorsze. Niewykluczone, że na stosunek ten wpływa także to, że młodzież państw postkomunistycznych ma kompleks prowincji, tego „gorszego ze Wschodu” i dzięki lokowaniu grup odniesienia na Zachodzie wydaje się jej, że przynajmniej w ten symboliczny sposób trafia do odpowiedniego towarzystwa. Aspirując, zbliża się do „lepszego świata”.

Obserwacja rozkładu sympatii i dystansu badanej młodzieży na pograniczach, a konkretnie niewielkie zróżnicowanie postaw wobec sąsiadów, skłaniają do przyjęcia wniosku, że w kwestii kształtowania postaw wobec innych nacji decydujące znaczenie mają mechanizmy góra–dół. Jeśli relacje międzyrządowe są poprawne, wówczas stosunek narodów przenosi się z poziomu makro na poziom praktyk społecznych, na zasadzie, iż grupa x ma pozytywny wizerunek, więc jednostka, mając bezpośredni kontakt z jej przedstawicielem, będzie mieć do niego także pozytywny stosunek i w swoich kontaktach będzie dostrzegać przede wszystkim plusy, utwierdzając się we wcześniejszych przekonaniach.

Z badań można też wnioskować, że rola pograniczy, transgraniczy i euroregionów w procesie integracji być może jest przeszacowana. Badania wykazały, że mają one niewielki wpływ na kształtowanie nastawienia wobec sąsiadów. Procesy długiego trwania oraz aktualne stosunki polityczne mają większą siłę kształtowania postaw między narodami niż praktyki społeczne podejmowane przez młodzież na pograniczach. Zgodne jest to z tezą Grzegorza Babińskiego, który stwierdził, iż zwiększenie się wymiany, kontaktów międzynarodowych i migracji zdaje się w niewielkim zakresie wpływać na społeczne i symboliczne wymiary pogranicza⁴³.

BIBLIOGRAFIA

Babiński G., *Pogranicze polsko-ukraińskie*, Kraków 1997.

Babiński G., *Pogranicze, migracje, sąsiedztwa – państw, społeczeństw, narodów, kultur*, [w:] *Pogranicza*, red. M. Bieńkowska, W. Żelazny, Białystok 2015.

⁴³ G. Babiński, *Pogranicze, migracje...*, s. 54.

- Badanie na temat postaw wobec cudzoziemców w Polsce*, [online] <https://udsc.gov.pl/badanie-postaw-wobec-cudzoziemcow-w-polsce/>, 12 I 2018.
- Dębicki M., Doliński W., *Stereotyp mieszkańców Görlitz w oczach zgorzelczan w oparciu o analizę wybranych zmiennych społeczno-demograficznych*, [w:] *Zgorzelec jako miasto pograniczne w opiniach jego mieszkańców*, red. K. Dolińska, N. Niedźwiecka-Iwańczak, Wrocław 2011.
- Długosz P., *Poteranno li pokolenie? Patriotizm, otóżenie k drugim narodom i ocenkażiznennyy šansov obučaúšihšã v Pol'she ukrainskih studentov*, „Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies” 2015, vol. 3.
- Długosz P., *Czy istnieje człowiek pogranicza? Społeczny portret młodzieży na pograniczach w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2016, vol. 27, cz. 2, <http://www.doi.org/10.15290/pss.2016.28.02.04>.
- Długosz P., *Strategie życiowe młodzieży na pograniczu polsko-ukraińskim*, Kraków 2017.
- Fukuyama F., *Koniec historii*, przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Kraków 2009.
- Golka M., *Imiona wielokulturowości*, Warszawa 2010.
- Golka M., *Paradoksy obcości*, [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej*, red. M. Zielińska, B. Trzop, Zielona Góra 2014.
- Kapuściński R., *Ten Inny*, Kraków 2007.
- Kononov I., Hobta S., *Žittěvi sviti Shodu i Zahodu Ukraïni: zagaluni rezul'tatidoslidžennã „Vîsnyk LNU imeni Tarasa Ševčenko”* 2015, vol. 294.
- Korczyński T., *Wizerunek Rosjanina w Polsce. Socjologiczna analiza stereotypu w paradygmacie socjologii wiedzy*, „Journal of Modern Science” 2017, vol. 32.
- Kosęła K., *Postawy narodowe młodych Niemców i Polaków*, [w:] *Młodzi Polacy i młodzi Niemcy w Nowej Europie*, red. K. Kosęła, B. Jonda, Warszawa 2005.
- Kurcz Z., *Przedmiot socjologii pogranicza w świetle polskich doświadczeń*, [w:] *Polskie pogranicza w procesie przemian*, red. Z. Kurcz, Wałbrzych 2008.
- Kurcz Z., *Socjologia pogranicza. Powstanie, rozwój i zmiany w świetle polskich doświadczeń*, [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej*, red. M. Zielińska, B. Trzop, Zielona Góra 2014.
- Majerek B., *Młodzież wobec innych. Studium empiryczne na temat nietolerancji społecznej*, Kraków 2005.
- Marody M., *Postawa*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 3, red. H. Domański i in., Warszawa 2000.
- Molnár J., *Etnikai preferencia vizsgálat a Sajó és a Hernád közötti magyar-szlovák határvidéken*, [online] www.uni-miskolc.hu/~ecomojud/publika/etnikpref01_mj.pdf, 21 I 2017.
- Niezgoda M., *Społeczeństwo wieloetniczne i metafora pogranicza. Przypadek Macedonii*, [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej*, red. D. Szaban, J. Nyckowiak, T. Kołodziej, Zielona Góra 2015.
- Nowak S., *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych*, [w:] *Teorie postaw*, red. S. Nowak, Warszawa 1973.
- Nowicka E., *Obcy*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, red. H. Kubiak i in., Warszawa 2005.
- Omyła-Rudzka M., *Stosunek do innych narodów*, CBOS, Warszawa 2017.
- Pettigrew T., *Future Directions for Contact Theory and Research*, „International Journal of Intercultural Relations” 2009, vol. 32, <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2007.12.002>.

- Robinson J., Gurr T., Kurbanov E. i in., *Ethnonationalist and Political Attitudes among Post-Soviet Youth: The Case of Russia and Ukraine*, „Political Science and Politics” 1993, vol. 26, no. 3, <https://doi.org/10.1080/03068374.2014.951562>.
- Sadowski A., *Socjologia pogranicza*, [w:] *Ludzie i instytucje. Stawianie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, red. A. Sułek, J. Styk, I. Machaj, Lublin 1995.
- Stavlenná naseleonná Ukraïni do Rosiï ta naseleonná Rosiï do Ukraïni, veresen ' 2017 roku*, [online] <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=722&page=1>, 12 I 2018. Sztompka P., *Socjologia zmian społecznych*, przeł. J. Konieczny, Kraków 2005.
- Tenbruck F.N., *Jugend und Gesellschaft. Soziologische Perspektiven*, Freiburg 1962.
- Tujdowski M., *Spółeczna granica. Postawy młodzieży zachodniego pogranicza Polski*, Poznań 2014.

Dr hab. Piotr DŁUGOSZ – socjolog. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na młodzieży i jej roli w procesie przemian społeczno-ekonomicznych w państwach postkomunistycznych. Aktualnie realizuje grant Narodowego Centrum Nauki pt. *Trauma transformacji – społeczne konsekwencje radykalnych przemian na Ukrainie*. Autor m.in.: *Strategie życiowe młodzieży na pograniczu polsko-ukraińskim* (Kraków 2017), *Nierówności edukacyjne wśród młodzieży Małopolski i Podkarpacia* (wraz z Marianem Niezgodą, Kraków 2010), *Aspiracje życiowe młodzieży pogranicza* (Kraków 2009), *Trauma wielkiej zmiany na Podkarpaciu* (Kraków 2008).